

דרכי פרשנות וערכי אמינות – משמעויות שונות למלה חנם בספר איוב

תקציר

המילה **חנם** מופיעה בספר איוב ארבע פעמים (א', ט; ב' ג; ט', יז; כ"ב, ו), וכדברי מרטין בובר, היא משמשת בתפקיד מילה מנחה בספר זה. בובר מציין בקצרה את קיומן של שתי משמעויות למלה **חנם**: אחת – בהוראה: 'ללא גמול', והאחרת – בהוראה: 'ללא סיבה'. ובניסוח אחר: האחת – 'ללא הצדקה', בלא שיהיה המעשה מוצדק כעונש או כפרס על מעשי העבר, והאחרת: 'בלא תוצאה או שינוי בעתיד'.

מתברר, שבכל ארבעת המופעים של המילה ניתן לפרשה בשתי הדרכים: 'החנם ירא איוב אלוהים' – הלא בכך הוא גומל לך על חסדיך, או: בכך הוא מבטיח את עתידו ברוב חסדך; וכן 'ותסיתני בו לבלעו **חנם** – אעפ"י שלא חטא בעבר, או: והנה לא חטא גם לאחר האסונות; וכן 'כי תחבל אחיך **חנם**' – שלא בצדק, או: שלא לצורך, שהרי הדבר אינו מביא לך תועלת.

חשוב במיוחד השימוש במלה **חנם** בדברי איוב לאלפז התימני: 'והרבה פצעי **חנם**' – על לא עוול בכפי, או: ולמרות זאת לא אחטא בדבר או במעשה.

בדרך זו הופכים דברי איוב כאן להצהרת אמונה נרגשת ואמיתית, ולכן יש לראותם כאחד השיאים של ספר איוב.

אנגלית: *for nothing 6 without cause 17 without cause 31 for naught 9*

ארבע פעמים מופיעה המילה **חנם** בספר איוב, וכפי שציין מרטין בובר במאמר קצר, שכתב על ספר איוב,¹ משמשת מילה זו בתפקיד מילה מנחה בספר.² במשפט קצר אחד עמד בובר באותו מקום על קיומן של שתי משמעויות למלה **חנם**: אחת – בהוראת 'ללא גמול', והאחרת – בהוראת 'ללא סיבה'.

תאריכים: מקרא, לשון, פרשנות מקרא

מילות מפתח: איוב, חנם, מילה מנחה, מרטין בובר, תורת הגמול, אמונה.

1. מרטין בובר, "על ספר איוב", בתוך הקובץ: מ"מ בובר, **דרכו של מקרא – עיונים בדפוסי סגנון בתנ"ך**, ירושלים תשל"ח, עמ' 340-342. כל הציטוטים מדברי בובר במאמר זה לקוחים מעמ' 341.
2. בובר מרבה להשתמש במונח "מילה מנחה", והוא רואה לא פעם בתופעה לשונית זו מפתח להבנה הכוללת של יחידות ספרותיות במקרא. ואמנם, בקובץ: "דרכו של מקרא" – כלולים שני מאמרים בנושא זה: הראשון נקרא: "סגנון המילה המנחה בסיפורי התורה" (עמ' 284-299), ושם השני: "המילה המנחה ואב-הצורה של הנאום" (עמ' 300-307).

דברים אלה דורשים ביאור, וננסה להבהיר אותם בהמשך. בינתיים נציין, כי מדבריו המעטים והעמומים של בובר בעניין זה – נראה, שהוא רואה את המשמעות המכרעת של המילה במובנה הראשון:

על קובלנתו של האל מול השטן: "...ותסיתני בו לבלעו חנם" (איוב ב', ג) – כותב בובר: "אלוהים רואה את מה שעולל לאיוב – כמעשה שנעשה 'חנם': לא איוב הוא שגרם לו, אלא ניסיון היה זה, והניסיון נמשך".

על-פי עקרון המילה המנחה – קושר בובר את המילה חנם בפסוק זה עם המופעים הנוספים של המילה בספר איוב, כפי שיפורטו להלן.

אין ספק, שצדק מרטין בובר בהצגתו את המילה חנם – כמלה מנחה בספר איוב. כמו-כן אין ספק בצדקתו בדבר המשמעות הכפולה של המילה, ואולי לא רק בספר זה, אולם דבריו הקצרים של בובר רחוקים מלהציג את מלוא המשמעות של התופעה, וספק, אם בובר עצמו עמד על מלוא המשמעות של הבחנתו. הדברים מחייבים אפוא הרחבה ודיון נוסף. דיון כזה יגלה היבט מפתיע ורב-ערך בקריאתו הנואשת של איוב המתלונן: "אשר בְּשִׁעָרָה יְשׁוּפְנִי, וְהִרְבָּה פַּעַי חֲנָם" (ט', יז), ויצוג את הקריאה כאחד מהשיאים של האמונה הדתית בספר זה.

*

בהתאם לדו-המשמעות של המילה חנם, שעליה עמד בובר – ניתן להבין את שימושיה בספר איוב בשתי דרכים, שאינן רחוקות זו מזו, אבל גם אינן זהות:

לצורך הדיון הנוכחי – נחליף את המונחים של בובר באחרים, נְטָעִים את מרכיבי הזמן – עבר ועתיד – הכרוכים בהם, ונתייחס אליהם באופן כללי בהקשר של תורת הגמול.

כך, במקום המונח: 'ללא סיבה' – נאמר: "ללא הצדקה", כלומר בלא שיהיה המעשה מוצדק – כעונש או כפרס על מעשיו הקודמים של האדם, ואת המונח: 'ללא גמול' – נמיר במונח: "בלא תוצאה", והכוונה – למעשים, שאינם מביאים שינוי או תועלת כלשהם.

עתה נחזור לדיון בשימושי המונחים בספר איוב:

המופע הראשון של המילה חנם בספר איוב הוא בדברי השטן אל ה' בתחילת הספר. בתגובה על שאלת האל: "השמת לבך אל עבדי, איוב, כי אין כמוהו בכל הארץ: איש תם וישר וירא אלהים וסר מרע?" – עונה השטן: "החנם ירא איוב אלהים?!!" (א', ח-ט), והוא ממשיך ומתאר את ההגנה האלוהית על איוב, על משפחתו ועל הישגיו הכלכליים, ומוסיף: "ואולם שלח נא ידך, וגע בכל אשר לו, אם לא על פניך – יברכך!"

נקרא תחילה את דברי השטן, כשהמילה חנם מתפרשת בדרך הראשונה: 'ללא סיבה' או ללא הצדקה.

דברי השטן יתפרשו אפוא כך:

יראת אלוהים של איוב באה, לאחר שְׁאַתְּ (=אתה) שְׁכַתְּ בעדו ובעד ביתו ובעד כל אשר לו מסביב (א', י), ויש לראות בה מעין גמול מהופך, שאותו גמול, כביכול, איוב לאל על חסדיו, אולם, אם ישמע האל לעצת השטן: "שלח נא ידך, וגע בכל אשר לו (שם, יא)", ובכך יפסיק את תמיכתו באיוב – יחוש איוב את עצמו פטור מלהודות לאל ו"יברך" אתו על פניו.

3. להלן יסומנו הציטוטים מספר איוב על פי הפרק והפסוק בלבד, וציטוטים מספרי מקרא אחרים יצוינו בצירוף שם הספר.

4. כידוע, משמש הפעל בְּרַךְ בספר איוב גם במשמעות לשון נקייה, כלומר במשמעותו המהופכת: קלל – בצד

ועתה נקרא את אותם פסוקים, כשפשר המילה **חנם** הוא 'ללא גמול' או בלא תועלת: לדברי השטן, ההגנה המלאה, שהעניק האל לאיוב, למשפחתו ולרכושו – לא הייתה מוצדקת מלכתחילה. איוב הבין, שזכה להגנת יתר, וצדקתו המחושבת הייתה מכשיר יעיל לשימור המציאות הנוחה שסבבה אותו.

שיקולי-העתיד של איוב מבוססים אפוא על ניסיון העבר.

"החנם", שואל השטן, האמנם בלא שיקולי-תועלת לעתיד "ירא איוב אלהים?!". ברור, שלצדקתו של איוב התלוו שיקולים מעשיים. ואולם ממשיך השטן ואומר: "שלח-נא ידך, וגע בכל אשר לוי", ובכך תוכיח לו, שמעשיו אינם מביאים לו תועלת – "אם לא על פניך – יברכך!" (א', יא-יב).

*

המרחק בין שתי הדרכים להבנת המונח **חנם** בדברי השטן אינו גדול, אולם במופע השני של המונח **חנם** בספר – קיים ביניהן מרחק ניכר. במופע זה משתמש האל עצמו במונח **חנם**, והוא כלול בקובלנתו של האל על מעשי-ההסתה של השטן.

אחרי שעמד איוב בניסיון הראשון, פונה ה' אל השטן שנית בלשון דומה מאוד לזו שבמפגש הקודם ביניהם:

"השמת לבך אל עבדי, איוב, כי אין כמוהו בארץ: איש תם וישר, ירא אלהים וסר מרע?!".

כאן נוספים דברי הערכה לאיוב: "ועדנו מחזיק בתמתו", ודברי קובלנה על מעשהו של השטן: "ותסיתני בו לבלעו **חנם**!" (ב', ג).

גם כאן ניתן להבין את המילה **חנם** בשתי משמעויותיה:

לפי הדרך **הראשונה**, טוען האל את הטענה הבאה כנגד השטן:

בעקבות ההסתה שלך – לא שמרתי על עקרונות תורת הגמול, לא גמלתי לאיוב כראוי על מעשיו, ובלעתי את בניו ואת רכושו **חנם** – שלא כדין ושלא כראוי לו על-פי מעשיו.

בעצת השטן – הפר אפוא האל עצמו את תורת הגמול שלו, ועל כך הוא טוען עתה נגד השטן, שהסית אותו לעשות כן.⁵

על-פי המשמעות **השנייה** של המילה **חנם** תתפרש קובלנתו של האל בדרך זו:

הנה נהרגו בני איוב ובנותיו – על לא חמס בכפם⁶ ובכפיו (על-פי ט"ז, יז), וכל רכושו הרב של איוב נהרס כליל. אף על-פי כן לא הועיל הדבר להזיז את איוב מעמדו, שהרי "בכל זאת לא חטא איוב בשפתיו, ולא נתן תפלה לאלהים" (א', כב) ו"עודנו מחזיק בתומתו" (ב', ג). נמצא, שעצתך "... ואולם שלח נא ידך, וגע בכל אשר לו, אם לא על פניך יברכך! (א', יא) – כשלה לחלוטין, ומעשה בילועו של איוב היה לחנם ולא הביא תועלת אף לשיטתך שלך!

שימושו הרגיל, וכך – גם בפרשת נבות היזרעאלי. ראה: מלכים א' כ"א, י, יג.

5. שאלת ההסתה של האל ע"י השטן ומשמעותה התאולוגית היא מן הבעיות החמורות שבספר איוב כולו, אם לא החמורה שבהן. במסגרת זו לא ניכנס לעומקו של הנושא, אבל אין ספק, שהבעיה העסיקה את כל הקוראים והמעיינים בספר איוב. על פי המסופר בתלמוד הבבלי, אמר רבי יוחנן, האמורא הארץ-ישראלית הגדול: "אלמלא מקרא כתוב – אי-אפשר לאומרו: כאדם שמשיתים אותו – וניסת" (בבלי, בבא בתרא, ט"ז ע"א).

6. שאלה מעניינת, שמפרשים וחוקרים לא הרבו לתת עליה את הדעת, היא, על מה אבדו בני איוב? האם יש מקום להאשים אותם בחטא כלשהו או שמיתתם היתה אך ורק חלק מניסיונו הקשה של איוב לבדו? ראה: חננאל מאק, **אלא משל היה – איוב בספרות הבית השני ובעיני חז"ל**, רמת גן תשס"ה, עמ' 62-67; הניל "בני איוב הנספים – שולחו ביד פשעם או בולעו חנם?", **שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום**, י"ב (תש"ס), עמ' 221-239.

*

כפי שנאמר למעלה, קריאתו של איוב "אשר בשערה ישופני, והרבה פצעי חנם" (ט', יז) – מבטאת את אמונתו הדתית של איוב. בפסוק זה מופיעה המילה **חנם** בפעם השלישית בספר, אך עניין זה ייבחן בהמשך.

כאן נדון בקצרה במשמעות המילה **חנם** במופע הרביעי שלה, בפסוקו של אליפז, המגנה את איוב במילים: "כי- תִּחַבֵּל אֶחֱיךָ חֲנָם, ובגדי ערומים תפשיט" (כ"ב, ו).

פסוק זה משולב בנאומו השלישי של אליפז. כידוע, מחריף והולך סגנונו של אליפז מן הנאום הראשון (ד'–ה'), שרובו דברי פיוס וניחומים – עֲבֹר לנאום השני (ט"ו), שבו ניכרת ביקורתו של אליפז על דברי הפולמוס של איוב כלפי שמים ועל הכרתו הדתית הפגומה – ועד הנאום השלישי, אשר בו תוקף אליפז את איוב בחריפות ומאשים אותו הן בהטחת דברים כלפי מעלה והן בחטאים חמורים בתחום שבין אדם לחברו.

בהקשר זה מקדים אליפז את המשפט: "הלוא רעתך רבה, ואין קץ לְעֹנֵתֶיךָ" (כ"ב, ב) – להאשמה הנזכרת: "כי תחבל אחיך **חנם**", ובהמשכה הוא טוען: לא מים עִיף תשקה, ומרעב תמנע לחם".

את הפעל חָבַל יש לפרש בהקשר זה – כנטילת משכון שנעשית באכזריות, ולא כגרימת חבלה, גופנית או אחרת. הדבר מתברר מחלקו השני, המקביל, של הפסוק, שבו נאשם איוב בהפשטת בגדיהם של חייבים עד כדי עירום. הקורא שאוזניו כרויות שומע כאן את אליפז, כשהוא מאשים את איוב גם בהפרת חוקי התורה בדבר נטילת משכון: "אם חבל תחבל שְׁלָמַת רַעַד, עד בֵּא השמש תשיבנו לו. כי היא כסותה לבדה, היא שמלתו לעורו במה ישכב, והיה כי יצעק אלי, ושמעתי כי חנון אני" (שמות כ"ב, כה-כו).

ועוד: "לא יחבל רְחִים ורכב, כי נפש הוא חַבֵּל" (דברים כ"ד, ו).

וכן: "כי תִּשָּׂה ברעך [...] ואם איש עני הוא, לא תשכב בעבטו. השב תשיב לו את העבוט כבוא השמש, ושכב בשלמתו וברכך, ולך תהיה צדקה לפני ה' אלהיך" (שם, י-יג).

עווונות רבים נזקפים אפוא לחובתו של איוב, וביניהם מניעת לחם – מרעב, ומים – מצמא, התנהגות אכזרית כנושה ועבֵרָה גלויה ובוטה על מצוות-התורה, המגבילות את זכויות-הנושה ומונעות את עינויו והשפלתו של החייב, ובפרט אם עני הוא.

אין ספק, שהמלה 'אחיך' בדברי אליפז אינה מתייחסת לאחיו הממשיים של איוב: בני-אביו או אמו, כי אם לבני-אדם באשר הם. ועם זאת, השימוש במלה זו מחריף את הביקורת על איוב, הנהוג ברוע לב כלפי אדם כמותו, שיש לראותו כ"אחי".⁷

השימוש במונח "ערומים"⁸ שבפי אליפז – נעשה לאותה תכלית: להחריף את גודל חטאו של איוב.

7. ויש לציין, כי בסמיכות מקום לאיסור על השכיבה בעבוטו של העני – נאמר בתורה "לא תִּעֲשֶׂק שכיר עני ואביון מאחריך או מגרך" (דברים כ"ד, יד).

8. מבחינת ההיגיון, המשפט: "ובגדי ערומים תפשיט" הוא מופרך, שהרי לא ניתן להפשיט אדם ערום – מבגדיו. כמה ממפרשי ספר איוב, ראשונים ואחרונים, עמדו על כך והציעו את הפירוש הפשוט וההגיוני לדבר: אליפז מאשים את איוב – כמי שהביא להפשטת בני אדם עד כדי ערום.

ר' שמואל מסנות, בעל הפירוש לאיוב מימי הביניים, הקרוי **מעין גנים** (מהדורת שלמה בובר, ברלין תרמ"ט [מהדורת צילום: ישראל, תש"ל], עמ' 71) מפנה תשומת-לבנו לפסוק "וְלַעֲנֵת מֵאֲזֵנֵי מִרְמָה" (עמוס ח', ה) – ומסביר: "שהם עכשיו מרמה"; נ"ה טור-סיני בפירושו לאיוב (ירושלים תשל"ב, עמ' 204) מפנה תשומת-לבנו לפסוק "על פי שְׁנִים עֵדִים... יומת המת" (דברים י"ז, ו), כלומר יומת החי, ובכך יהפוך למת, וכן לפסוק באיוב

והנה, גם כאן מתפרשת המילה **חנם** בשתי משמעויותיה, אף כי במקום זה ההבדל ביניהן אינו ניכר ביותר:

לפי הדרך **הראשונה**, טוען אליפז, כי איוב חובל את אחיו שלא בצדק ושלא כראוי להם. אין אליפז דורש מאיוב להימנע לחלוטין מלחבול ולמשכן את רכושם של חייבים, שהרי הדבר מותר, ולעתים – הכרחי. אולם לדבריו, נהג איוב באכזריות יתרה כלפי חייבי הממון ולא שמר על זכויותיהם – זכויות, שהתורה מקנה להם, וזכויות, שכל חברה אנושית מקנה לאדם, כגון הזכות המינימלית ללבוש.

פירוש זה כאן נראה סביר בהחלט.

אולם אפשר לפרש את הפסוק גם לפי הדרך **השנייה**:

לפי זה, טוען אליפז, כי חבלת רכושם של העניים אינה יעילה, והיא גורמת להם נזק וצער, אך אינה מביאה תועלת לאיוב.

גם לפי גישה זו יש לומר, שעצם נטילת הרכוש כמשכון אינה אסורה, ולעתים אין להימנע ממנה, אלא שאיוב היה נוהג למשכן גם אנשים, שלא יכלו לשלם את חובם, ובמובן זה היה זה מעשה של **חנם**, חסר תועלת.

*

עד כה מצאנו את המילה **חנם** בתשובת השטן, בדברי ה' ובנאום אליפז. נפנה עתה אל משמעותה של המילה בנאומי הקשה והמתריס של איוב שבפרק ט'. ואכן, נאום מתריס לפנינו:

איוב קובל כאן על העובדה, שטענותיו הצודקות אינן זוכות לתשובה ראויה: "אשר אם צדקתי לא אֶעֱנֶה... (ט', יד); על קריאתו, הזוכה אולי במענה, אך לא בהאזנה אמיתית: "אם קראתי ויענני, לא אאמין כי יאזין קולי" (טו); על הסערה, העוטפת ושוטפת אותו, ועל פצעיו, שאותם מרבה האל **חנם**: "אשר בִּשְׁעָרָה יִשׁוּפְנִי, וְהִרְבָּה פִּצְעֵי **חֲנָם**!" (יז).

חנם זה יכול להתפרש כקודמיו בשתי דרכים:

בדרך **האחת** נאמר, כי איוב קובל על חוסר הצדק, שפוגע בו ללא הרף. פצעיו – פצעי **חנם** הם: אין הוא ראוי להם על-פי מעשיו, ועל כן מציאותם – ובעיקר ריבויים – מעידים על חוסר הצדק בדרך, אשר בה מנהל האל את עולמו. נושא זה חוזר בספר איוב מספר פעמים, והוא מהווה אחת מטענותיו המרכזיות של איוב.

אך אם נפרש את המילה **חנם** במשמעותה **האחרת**, נשמע בדברי איוב במקום זה הצהרה, שאין כמותה לעצמה דתית ואנושית:

"לפי דרך פרשנית זו טוען איוב כי ריבוי פצעיו הוא **חנם**, חסר סיכוי ונטול תועלת. גם אם צדק ולא יֵעֲנֶה; אם יקרא וקולו לא ישמע; גם אם טענותיו הצודקות לא יזכו לתגובה ראויה; גם אם יאבד בסערת האל; אם ירבו פצעיו בלא גבול ולא יהיה בו מתום מכף רגל ועד ראש – יתגלו כל אלה כפצעי **חנם**. גבר כאיוב ישתה לעג כמים (לפי ל"ד, ו) אך חלילה לו מרשע ומעול (שם, יא) והוא לא יסטה מדרכו ומאמונתו. כך מגיע איוב בהכרזתו על פצעי **החינם** הרבים לאחד משיאי הגילויים של אמונה ודבקות. למרות טענותיו הקשות אין איוב מעלה כל אפשרות של כפרה בקיום האל ובהנהגתו.

(כ"ד, יב) "ונפש חללים תִּשְׁנָע" – נפשותיהם של החיים תשוענה לפני מותם (שם עמ' 220).
בפירושו של ראבי"ע לדב' כ"ב, ח לד"ה כי יפל הנֶפֶל ממנו הוא מציין תופעות של מטונימיה: נקרא ע"ש סופו – בפסוק הנ"ל, וכן בדברים י"ז, ו; באיוב כ"ב, ו; כ"ד, כב; בראשית כ"ה, כב. עי"ש במפורט.

האמונה המוחלטת, העולה מהכרזת ה"חנם", מזכירה את שבועת התום של איוב, המוצגת בפרק כ"ז (א-ו):

כאן נשבע איוב בה', כי יוסיף וימשיך להאמין בתומו ובצדקתו, כל עוד נשמתו בו, ורוח אלוה באפו, ויימנע מליפול בפח האמונה המזוייפת, שאותה מציעים לו רעיו, ויימנע מלהצדיק את דבריהם. שבועה חמורה זו נעשית בשם האל, שאותו אין איוב נמנע מלתאר – כמי שהסיר משפטו והמר נפשו. בו, באל זה, נשבע איוב, כי לעולם לא יסיר תומתו ממנו.

חי אל (אשר) הסיר משפטי, ושדי (אשר) הִמַר נפשי. כי כל עוד נשמתני בי, ורוח אלוה באפי. אם תדברנה שְׁפָתַי עֲוֹלָה, ולשוני אם יהגה רְמִיָה. חלילה לי, אם אצדיק אתכם, עד אֶגְוֶעַ – לא אסיר תְּמִתִּי מִמְּנִי. בצדקתי החזקתי, ולא אֶרְפָּה, לא יִחַרְף לבבי מִיָּמִי.

הרעות, שנחתו על ראשו של איוב, והפצעים, שהרבה עליו האל – לא שברו אפוא את רוחו. פצעים אלה הם פצעי חנם, חסרי תועלת. שבועת התום של איוב מעצימה את ה"חנם" וחוסר ה"תועלת" שבפגיעה בו ומשיבה את הקורא אל ראש הספר, אשר בו תואר איוב הן בידי מחבר הספר, הן בפי האל בכבודו ובעצמו כ"איש תם וישר, ירא אלהים וסר מרע" (א, א, ח).